मुक्त कमैया

(भूमिअधिकारबारे पढ्ने सामग्री - ८)

– सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र

कसरी शुरू भयो कमैया राख्ने चलन ?

नेपालमा कमैया राख्न कहिलेदेखि र कहाँबाट शुरु भयो भन्ने एकिन तिथिमिति उपलब्ध छैन । तर पश्चिम तराइ क्षेत्रबाट कमैया राख्न शुरु भएको प्रमाण भने भेटिन्छन् । विशेषगरी उक्त क्षेत्रका बाँके, बर्दिया, कैलाली, कन्चनपुर तथा दाङमा कमैया प्रथा विद्यमान छ ।

कमैया भनेको एकप्रकारको दास नै हो । ऊ र उसका परिवारले जुन घरमा बसेको हो, त्यो घरको सम्पूर्ण काम भ्याइदिनुपर्ने बाध्यता हुन्छ । विशेषगरी लोग्नेमान्छेलाई खेतीको काम जिम्मा दिइएको हुन्छ भने स्वास्नीमानिसलाई घरका भित्री काम । यिनीहरुले के गर्नुपर्छ र के गर्नुपर्दैन भन्ने कुनै सीमा हुँदैन । घरका मानिसले अराएको जुनसुकै काम पनि नगरी सुख पाइँदैन ।

त्यसैले जसले कमैया राख्न चाहेको छ, उसले लोग्नेमानिस मात्र भएको वा

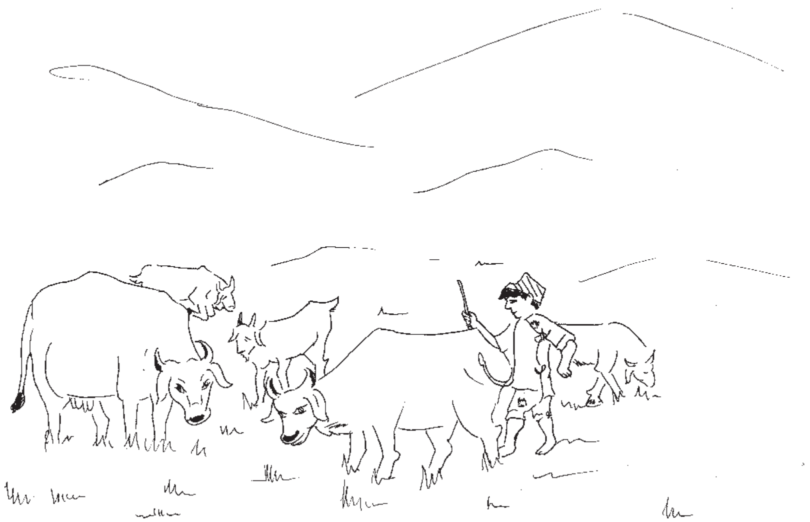

अविवाहित तथा श्रीमती मरेको मानिस राख्न चाहँदैन । किनकि श्रीमान्लाई कमैया राखेपछि उसकी श्रीमतीसँग स्वतः सित्तैंमा काम लिन पाइने भएकाले श्रीमतीसहितको कमैया उनीहरुको पहिलो रोजाइ हुन्छ । कमैयाकी श्रीमतीलाई जमिनदारको घरछेउमा बुकुरो बनाएर राखिदिने भएकाले उसको नाम नै बुकरही राखिएको हुन्छ ।

तराइ क्षेत्रमा औलोका कारण टिक्न सकिने स्थिति थिएन । सन् १९६० मा औलो उन्मूलन भएपछि माथि उल्लेखित पाँच जिल्लामा पहाडबाट बसाइ सर्नेको क्रम बढ्यो । औलो समाप्त भएको तथा ती क्षेत्रका ठूलो मात्रामा उर्वर जमिन खाली भएकाले त्यसको लोभमा टाठाबाठाको बसाई सर्ने होड नै चल्यो ।

त्यसपछि पहाडेहरुको यो क्षेत्रमा जगजगी चल्न थाल्यो । जबकि यहाँ परिस्थितिसँग मुकाविला गर्दै पहिलेदेखि नै बसिआएका थारु समुदायका मानिस पनि थिए । बसाइ आएकाहरुले यिनै थारुसँग नगण्य पैसा दिएर वा विभिन्न प्रपञ्च गरेर जमिनहरु फुत्काए । सोझा र मेहनती थारुलाई त्यसको पत्तै भएन । विस्तार जमिन सकिएपछि यी थारुहरु भूमिहीन भए र आफ्नै जमिनमार्फत् जमिनदार बनेकाहरुको शरणमा जान बाध्य हुनुपर्‍यो ।

लगानी कि बालुवामा पानी ?

पश्चिम नेपालमा एउटा रिक्सा भयो भने उसले त्यसैको आम्दानीबाट परिवार पालेका थुप्रै उदाहरण भेटिन्छन् । एउटा रिक्साको सामान्यतया १० हजार पर्छ । तर मुक्त कमैयाको पुनर्स्थापनाका लागि सरकार सिंगै र दर्जनौं संघ/संस्था वर्षौंदेखि लागिपरे पनि यो १० हजार रुपैयाँ उनीहरुको हातमा थमाएर गरिखाओ भन्ने हिम्मत कसैले गर्न सकेको छैन । जबकि जिफन्टले गरेको एउटा अध्ययनअनुसार प्रतिकमैया परिवार प्रतिवर्ष १६ हजार रुपैयाँ खर्च हुने गरेको छ र यो क्रम विगत ७–८ वर्षदेखि जारी छ । तर यो रकम कहाँ कसरी खर्च हुन्छ र यसले उनीहरुमा के प्रभाव पारेको छ भन्ने वास्तविकताचाहिँ अहिलेसम्म रहस्यमै छ ।

अनि खान र बाँच्नकै लागि यी थारुहरु जमिनदारसँग ऋण लिन बाध्य तुल्याइए । ऋण तिर्ने कुनै माध्यम थिएन । त्यसैले ऋण लिएवापत जमिनदारकहाँ नै काम गरिदिन उनीहरु बाध्य भए । यस्तो ऋणलाई सौकी भनिन्थ्यो । तर यस्तो ऋण अचम्मको थियो किनकि पचासौं वर्ष काम गर्दा पनि यो घट्नुको सट्टा बढ्दै जान्थ्यो । यस्तो हुनुको कारण के थियो भने ती थारुले गरेको काम ऋण कट्टीका लागि नभई ब्याजवापत मात्र गणना हुन्थ्यो । कसैले ५ सय ऋण लिएको छ र त्यसका लागि उसले ५ वर्ष काम गरिसक्यो भने पनि त्यो ५ सय घट्दैनथ्यो, बरु विभिन्न बहानामा जमिनदारले त्यसलाई ३-४ हजार पुर्‍याउँथे । जुन कुराको पत्तो ती सोझा थारुलाई कहिल्यै भएन । त्यसैले कमैया प्रथा मूलतः जमिनसँग जोडिएको एउटा घृणित प्रथा हो ।

यसरी काम गर्ने क्रममा बाजे/बाबुले लिएको ऋणवापत नाती/पनातिसम्मले निशुल्क काम गरिरहेको पनि भेटिएको छ । जमिनदारले दिएको खाने र रातको केही समयबाहेक अन्य पूरै समय उसकै सेवा र काममा खटिन बाध्य यी थारुलाई कमैया भनिन थालिएको हो । कमैयाको सामान्य अर्थ काममा खटिन वा जोतिन सक्ने भन्ने लाग्छ ।

बाबु आमा त जोतिए, जोतिए, छोराछोरीले पनि आफ्नो गच्छेअनुसारको काम नगरी सुख पाउँदैनन् । उनीहरुले गाइवस्तु चराउने, घाँस काट्ने जस्ता काम गर्नुपर्छ भने पढ्ने, मनोरञ्जन आदिबारे थाहा नै पाउँदैनन् । यी सबै गरेवापत कसैकसैले एक दुई जोर थोत्रा लुगाा दयाले दिए मात्र पाउँछन्, नत्र भने मात्र खानका भरमा जिन्दगीभर कमैया परिवारले साहूको घरखेतमा जोतिनुपर्थ्यो ।

यस्तो छ वर्तमान अवस्था

२०५७ साउन २ गते सरकारले यस्तो प्रथामाथि बन्देज लगाएर कमैया मुक्त भएको घोषणा गर्‍यो । त्यतिबेला सरकारी तथ्यांकअनुसार नेपालभर १८ हजार २ सय ९१ परिवार कमैया थिए । तर अहिले विभिन्न कारणले छुट भएको भनी करिब २० हजार परिवारले मुक्त कमैयाको सूचीमा पर्न पाउँ भन्ने निवेदन परेका छन् । जसबारे छानबिन हुँदैछ ।

उनीहरु मुक्त भएको ४ वर्ष नाघे पनि अझै आन्दोलन जारी राखेका छन् । किनकि उनीहरु आफ्नो पुनर्स्थापना उचित तवरले भएन भन्दैछन् तर

सरकार भने सबै मुक्त कमैयालाई पुनर्स्थापन गरिसकिएको बताउँदै आएको छ ।

पुनर्स्थापनाका लागि मुक्त कमैयाले जमिन, घर, आयआर्जनका लागि तालिम, रोजगारी आदि माग गरेका छन् तर सबैभन्दा जल्दोबल्दो माग जमिन पनि उनीहरु सबैले पाउन सकेका छैनन् । सरकारले १८ हजारको संख्यामा रहेका मुक्त कमैयालाई क, ख, ग र घ गरी चार भागमा बाँडेको छ । उनीहरुसँग भएको सम्पत्तिका आधारमा यसरी वर्गीकरण गरिएको छ । जसमध्ये क मा केही पनि नभएको, ख मा ऐलानीमा झुपडी भएको, ग मा २ कठ्ठासम्म नम्बरी जमिन भएको र त्योभन्दा माथि जमिन भएकालाई घ मा राखिएको थियो ।

हचुवा निर्णयको मार

बर्दियाको धधवार गाविसमा जति बसोबास गर्छन् त्योभन्दा बढी अर्थात् ८ सय जना मुक्त कमैयालाई बसोबास गराइँदा त्यहाँको दैनिक चर्या नै खलबलिन पुगेको छ । सीमित कामको अवसर र अन्य साधनस्रोत बाँडफाँड गर्नुपर्दा ज्यालासमेत सस्तो भएको र अन्ततः कमैयासँगै स्थानीय विपन्न मानिसहरू पनि मारमा परेका छन् ।

मुक्त कमैयाले आन्दोलन जारी राख्नुमा यो वर्गीकरण पनि एउटा प्रमुख कारण बनेको छ । सरकारी पुनर्स्थापना कार्यक्रम क वर्गका मुक्त कमैयामा मात्र लागू छ भने अरुले नगण्य सहयोग मात्र भेटेका छन् । त्यसैगरी गैरसरकारी संस्था पनि यही वर्गका मुक्त कमैयामाथि मात्र केन्द्रित छन् । त्यसैले क बाहेक अरु वर्गका कमैयाले मुक्तिपछिको स्थिति अनुभव गर्न पाएका छैनन् ।

सरकारी तवरबाट सबै मुक्त कमैयालाई ५ कठ्ठा जमिन दिइएको प्रचार गरिँदै आएको छ । तर क वर्गका अधिकांशले यस्तो जमिन पाएका छन् भने अरु वर्गमा पर्नेले पाएका छैनन् । उनीहरु जहाँ जस्तो अवस्थामा बसेका छन्, त्यसैलाई दर्ता गरिदिने काम भने भएको छ । यस्तो अवस्थाले ख, ग र घ वर्गमा परेका कमैयालाई भने उनीहरु कमैया बसेकै बेला ओगटिएका ऐलानी, पर्ति जस्ता जमिनमा नै चित्त बुझाउनुपर्ने वातावरण बनेको छ । जुन जग्गाको क्षेत्रफल २-३

धुरसम्म अर्थात् निकै कमसम्म पाइएको छ ।

अर्कोतर्फ जसले जमिन पाएको छ, घर बनाउने पैसा र अन्य सुविधा पनि उसैले मात्र पाएको छ । जसले मुक्त कमैया भएको परिचयपत्रसमेत पाएको छैन, उसले कुनै पनि सुविधा पाउन सकेको छैन । त्यसैगरी जुन मुक्त कमैया शिविरमा सरकार र गैरसरकारी संस्था पुगेका छन्, त्यहाँ राम्रो व्यवस्था देखिन्छ, तर जहाँ एउटा पुगेको छैन, त्यहाँ अर्को पनि पुगेको छैन । त्यसैले 'कहीं भातैभात र कहीं पुर्पुरोमा हात' को अवस्था मुक्त कमैया शिविरहरुमा देखिन्छ । यही कारण मुक्तिको चार वर्ष बितिसक्दा पनि कमैयाको समस्या समाधान भएन भनेर आन्दोलन गरिरहन पर्ने अवस्था सिर्जना भइरहेको छ ।

यिनीहरुको आर्थिक उपार्जनका लागि सहयोग पुगोस् भनेर सीप तालिम पनि दिइरहेको छ सरकारले । तर यसबाट पनि उनीहरुले खासै फाइदा उठाउन सकेका छैनन् । किनकि एक त बस्ती शहरबाट टाढा छन्, जहाँबाट दैनिक शहर आउन गाह्रो पर्छ । दोस्रो, एउटै शिविरमा धेरै जनालाई एकैथरि तालिम दिइँदा त्यो खपत गर्ने बजार सम्भव छैन । यसले तालिम तालिमका लागि मात्र दिइएको छ, न कि आयआर्जनका लागि भन्ने पारेको छ ।

कहाँ भयो कमजोरी ?

कमैया पहिचान गर्नेबेलादेखि नै सरकारी तवरबाट केही लापरबाही देखियो । त्यतिबेला ऊ कमैया हो कि होइन भनेर निर्णय गर्न कमैया बसेको घरको साहूले पनि प्रमाणित गरिदिनुपर्ने व्यवस्था अपनाइयो । यदि आफूकहाँ बसेको कमैयासँग रिस उठेका कारण उसले होइन भनिदियो भने त्यो व्यक्ति स्वतः कमैयामा गणना नहुने परिस्थिति बन्यो । आफ्नो घरमा राखिएको नोकरसरहको व्यक्ति काम गर्न छाडेर आन्दोलनमा गएपछि कुन साहूलाई रिस उठ्दैन ? त्यस्तो बेला त्यो साहूले कमैयालाई फाइदा हुने काम गर्छ ? यस्ता प्रश्नपट्टि सरकारी कर्मचारीले ध्यानै दिएनन् । जसका कारण धेरैले मुक्त कमैया भएको परिचयपत्र नै पाउन सकेनन्, जसको अभावमा जमिन, घरलगायत्का सुविधा प्राप्त हुन सकेन ।

अर्कोतर्फ मुक्त कमैयालाई जमिन त दिइयो तर फिल्डमा नगई कार्यालयमै रहेका वर्षौं पुराना अभिलेखका आधारमा उनीहरुलाई जमिन कित्ताकाँट गरियो । त्यसैले धेरै मुक्त कमैयाले जग्गाधनी पूर्जा पाए पनि त्योअनुसारको जमिन भने पाउन सकेनन् । पूर्जाअनुसारका त्यस्ता जमिन कि खोला र पहिरोले बगाएको पाइएको छ भने कहीं अरुले नै चलन गरेका र कहीं सामुदायिक वन खडा भइसकेका पाइएको छ ।

त्यसैले मुक्त कमैया अहिले पनि विभिन्न ठाउँमा कतै सुकुम्बासी, कतै वनवाला र कतै अन्य जमिन भोगकर्तासँग झगडा गर्न बाध्य भइरहेका

सरकारद्वारा घोषित मुक्त कमैया परिवार	: १८२९१
मुक्त कमैयाको दर्जा पाउन दाबी गर्ने	: २०७५८
जग्गा पाउने परिवार	: १२०१९
वितरित जमिन	: २३८१-३-१६
घर बनाउने पैसा पाउने	: ८०३९
दिइएको रकम	: ७७३०२०००
घर बनाउने काठ पाउनेको संख्या	: २०३७
समूह गठन	: ७४१

छन् । भूमिसुधार मन्त्रालयले नै यसरी पूर्जा पाएर पनि जमिन नपाउनेको संख्या करिब १५ सय भएको स्वीकार गरेको छ । विवाद भएको जमिन फिल्डमा गएर छुट्याइदिने कार्यसमेत कर्मचारीले गर्न नसकेका कारण समस्या अहिले पनि उत्तिकै छ ।

मुक्त कमैयालाई घर बनाउन १० हजार रुपैयाँ र ३५ क्यु. फिट काठ दिने निर्णय सरकारले उतिबेलै गरेको हो । तर भूमिसुधार, वन, जिविस जस्ता विभिन्न कार्यालयबीच समन्वय हुन नसक्दा सरकारी निर्णय कार्यान्वयन भएन । त्यसैले ३५ क्यु. फिट काठ पाउने मुक्त कमैयाको संख्या एकदमै कम छ । पैसा पाएर पनि काठ पाउन नसकेकाले पाएको पैसा पनि खानपिनमै सक्ने थुप्रै कमैया भेटिन्छन् ।

पूर्जा दिएर पनि त्योअनुसारको जमिन उपलब्ध हुन नसकेको गुनासोपछि सरकारी तवरबाट त्यसको सट्टाभर्ना उपलब्ध गराउने कार्य हुन सकेको छैन । एकातिर हजारौं विघा सरकारी जमिन हुनेखानेद्वारा मिचिएको अवस्था छ भने अर्कोतर्फ जमिन नभएकाले मुक्त कमैयालाई दिन नसकिएको सरकारले बताउँदै आएको छ ।

मुक्त कमैया क्षेत्रमा दर्जनौं गैरसरकारी संस्था कार्यरत् छन् । ती सबै आफूले मुक्त कमैयाका लागि केही न केही गरिरहेको बताउँछन् । यसमा सरकार पनि उत्तिकै लागिपरेको छ । यत्रो संख्यामा संस्थाहरु लाग्दा र रकम खर्च हुँदा पनि अहिलेसम्म मुक्त कमैयाले किन आन्दोलन गरिरहनुपर्‍यो

सरकारी तथ्यांकमा मुक्त कमैया

जिल्ला	*क वर्ग*	*ख वर्ग*	*ग वर्ग*	*घ वर्ग*	*जम्मा*
दाङ	१७५	२३०	३७१	३५१	११२७
बाँके	१६५	७३६	२१	४२०	१३४२
बर्दिया	२६९१	१२०३	१०१९	२०६६	६९७९
कैलाली	२६४७	२४७७	१९९	३५०	५६७३
कन्चनपुर	२४५३	४८२	१३७	९८	३१७०
जम्मा	८१३१	५१२८	१७४७	३२८५	१८२९१

भन्ने प्रश्नको उत्तर भने कतै भेटिन्न ।

यसो हुनुमा सरकारकै कमजोरी देखिन्छ । किनकि उक्त क्षेत्रमा कसले कति पैसा के के प्रयोजनका लागि खर्च गर्‍यो, त्यो सदुपयोग भएको छ कि छैन, त्यस्तो कार्य आवश्यक थियो वा थिएन, त्यसले के प्रतिफल दिइरहेको छ, कसले राम्रो र कसले नराम्रो काम गरिरहेको छ जस्ता कार्यको अनुगमन/मूल्यांकन सरकारी तवरले कहिल्यै गरेन । त्यसैले मुक्त कमैयाका शत्रु र मित्र छुट्याउन उनीहरु आफैंलाई धौ धौ परिरहेको अवस्था छ ।

कसरी दिन सकिन्छ जमिन ?

मुक्त कमैयालाई जमिन उपलब्ध गराउन सरकारसँग पर्याप्त जमिन नभएको बताईंदै आएको छ । तर जग्गै दिन नसकिने अवस्था भने छैन । हदबन्दी कार्यान्वयन गरेर त्यसबाट उब्रने जमिन उनीहरुलाई दिन सकिन्छ । त्यसैगरी ती क्षेत्रहरुमा जमिनदारद्वारा मिचिएका जमिन खोसेर तथा उद्योग धन्दाका नाममा ओगटिएका जमिन, सरकारी स्वामित्वमा रहेका बाँझो एवं ऐलानी जमिन उनीहरुलाई उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।

अब के गर्ने ?

१) सबै मुक्त कमैयालाई ५ कठ्ठाका दरले जमिन उपलब्ध गराउने । पूर्जाअनुसार जमिन नपाएकालाई सट्टाभर्ना दिने ।

२) थप कमैया पहिचान गर्ने कार्य रोक्ने ।

३) सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाले गरेका कामको समन्वय र नियमित मूल्यांकन गर्ने ।

४) घर बनाउन बाँकीलाई रकम र काठ उपलब्ध गराउने ।

५) वर्गीकरणका आधारमा भेदभाव नगर्ने ।

६) यी सबै काम व्यवस्थित गरी समस्या सदाका लागि टुंग्याउने उद्देश्यले एउटा उच्चस्तरीय तथा शक्तिशाली मुक्त कमैया समस्या समाधान आयोग गठन गर्ने ।

मुक्त कमैयालाई गरिखान पुग्ने जमिन उपलब्ध गराइयोस् ।

नेपालमा व्यवस्थितरूपमा भूमिसुधार कार्यक्रम लागू भएको ४२ वर्ष बितेको छ । तर पनि भूमिसँग जोडिएका दर्जनौ समस्या अहिले पनि जस्ताका तस्तै छन् । हदबन्दी लागू भएको छैन, बनेका कानून लागू भएका छैनन्, यस्तो अवस्थाबाट यही मुलुकमा बसोबास गर्ने लाखौं जनताले भूमिअधिकारबाट वञ्चित भइरहनुपरेको छ ।

यस्तो अवस्थाबीच एक दशकदेखि सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र भूमिअधिकारको सवालमा कार्यरत् छ । यही क्रममा भूमिसम्बन्धी पढ्ने सामग्रीको अभाव सर्वत्र महसुस हुन पुग्यो । त्यसैले भूमिसम्बन्धमा चासो राख्नेहरूका लागि उपयोगी हुन सकोस् भनेर यो सामग्री तयार पारिएको छ ।

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र
पो.ब.नं. १९७९०, काठमाडौं, नेपाल, फोन : ९७७-१-४३६०४८६
E-mail: landrights@csrcnepal.org
Website: www.csrcnepal.org